

grens van land en zee dissipeerde, maar die zich inmiddels al lang in de toestand van universele dissipatie bevindt”(p. 55). Dit is veeleer een metabletische dan een fenomenologische conclusie, waarmee een historicus of een historico-socioloog van de wetenschappen al dan niet akkoord kan gaan.

Twee wetten is, zoals alle geschriften van Jan Hendrik van den Berg, meeslepend geschreven. De kritische lezer zal, naargelang zijn discipline, vanuit zijn belangstelling bedenkingen hebben. De auteur daagt immers uit en is bovendien overtuigd van zijn toekomstperspectief dat in meerdere opzichten niet rooskleurig schijnt te zijn. In onze kritische beschouwing hebben we ons tot de status van de fenomenologie beperkt. Aan de historicus van de wetenschappen de taak om een ander dispuut te voeren.

Jacques DE VISSCHER

SPIRITUALITEIT

Leo Apostel, *Atheïstische Spiritualiteit*, Brussel VUBPRESS, 1998, 215pp., ISBN 90 5487 168 7

Vaak hoor je mensen in deze tijd beweren dat ze weliswaar geen geloofsleer aanhangen, maar toch religieus zijn; dat ze onkerkelijk zijn, maar toch belang hechten aan rituelen. De formele rituelen creëren immers betekenis en hebben een structurerende functie, geloofsinhouden worden herdacht.

De kerken hebben heden ten dage veel van hun aantrekkingskracht verloren, ook hun macht, hun gezag en invloed zijn in deze gesecculariseerde wereld zichtbaar afgenomen. Anderzijds zijn er talrijke (ook pseudo) religieuze bewegingen. Zowel het atheïstisch landschap als de traditionele kerkgemeenschappen zijn versnipperd in kleine en/of alternatieve weinig gestructureerde opvattingen en groepen. Ze lijken aan een half gearticuleerde en gereflecteerde nood tegemoet te komen, maar er is geen algemeen draagvlak om deze opvattingen gestalte te geven. De belangstelling voor oosterse filosofieën en religieuze praktijken neemt vaak heel hybride vormen aan. De modieuze ‘New age’ opvattingen worden steeds ernstiger genomen.

De Verlichtingstraditie is aan dezelfde desintegrerende tendens onderhevig. De *ratio*, het fundament zelf, is sinds de formulering ervan voortdurend uitgedaagd en herdacht. De ‘totalitaire’ hegeliase rede, de instrumentale rede, de technische rede baarde volgens haar critici vele monsters van beheersend, berekenend denken. Zij werd beschuldigd van collaboratie met het economisch, wetenschappelijk en technologisch discours, vaak ten behoeve van economi-

sche belangen van efficiëntie en rentabiliteit, en veroorzaakte een reductionistisch positivisme in zijn vele vormen. De tegenbeweging werd verdacht gemaakt van irrationalisme en obscurantisme die autoritaire samenlevingsvormen creëerden en gevaarlijke bewegingen als nazisme en fascisme voedden. Hetzelfde overkwam het ervaringsbegrip. De zintuiglijke ervaring werd uitgebreid tot bewustzijnservaring en beleving. Waar de 'ervaring' strictu sensu vaak werd opgeëist door de wetenschap, bleef de beleving essentieel verbonden aan de persoon. Zo evolueerden 'Geloof' en 'Rede', ze groeiden uit elkaar en bleven worstelen met hun verhouding. Sommige vrijzinnige humanisten schijnen hun alleenrecht op de rede en de empirie nog steeds te verdedigen (zie voorwoord van Diderik Batens) en sommige gelovigen de eigenheid van de religieuze ervaring (zie recente publicaties Herman De Dijn en Paul Moyaert).

Onderliggend aan de aangevoerde problematiek ligt echter de onherleidbaarheid van de mens en zijn denken en ervaren. In deze context is men in toenemende mate bewust van een verschraling van ritueel en spiritueel leven, van de afwezigheid van zinvolle verbanden en van het verlies van een coherent denkkader. Hier situeren we het denken van Leo Apostel. *Atheïstische Spiritualiteit* bundelt vier teksten, die niet meteen samen geconcipieerd zijn. Ze vormen de neerslag van een verkennend onderzoek in verschillende werkcolleges. Naar dit verkennend karakter verwijst de titel van het meest interessante derde deel van deze bundel. Drie teksten zijn nu postuum in een zinvol geheel samengebracht. ('Mysticisme, ritueel en atheïsme' reeds afgedrukt in 'Atheïstische Religiositeit' in *Communication & Cognition*, Gent 1981, wordt hier opnieuw gepubliceerd om de evolutie in het denken van Apostel aan te geven, hoewel Apostel zelf deze tekst niet meer relevant achtte).

In de eerste tekst 'Een ander geloven. Een nieuwe transcendentie' wil Apostel zijn denken een plaats geven binnen de geschiedenis en traditie van het westerse denken (christendom, verlichting) en de wereld (van interactie van westerse en oosterse filosofieën en religies). Deze plaats houdt meteen een stelling en probleemstelling in, onder andere bij het definiëren van de begrippen en het bepalen van een begrippenkader over de tijd en de ruimte heen. Apostel meent een universele kern te ontdekken van spiritualiteit als een decentratie van het ik (naar de wereld) gepaard gaand met de ervaring of beleving van de totaliteit, die overgave en aandacht veronderstelt (religiositeit als zorg voor het heil van en mystiek als eenheid met de wereld). Zo gesteld kan zowel theïsme als atheïsme vormen van spiritualiteit en religiositeit voortbrengen. Er verschijnen echter onmiddellijk kapers op de kust. Decentratie van het ik kan bijvoorbeeld ik-verlies meebrengen en totaliteitservaringen kunnen door macht gemanipuleerd worden (magie). Er moeten voortdurend misverstanden en valkuilen vermeden worden. De auteur wil een eng rationaliteitsbegrip vermijden, maar dit toch in de geest van de verlichting handhaven; hij wil ontkomen aan de 'beroezende' beleving, maar de beleving recht doen; er kan en moet over de beleving rationeel gedacht worden, maar het rationele is essentieel van de beleving onderscheiden. Het transcenderen behoeft niet noodzakelijk een (bijvoorbeeld gepersonifieerde) Transcendentie, er is verwantschap van ritueel met godsdienst, maar is niet noodzakelijk verbonden, de cultureel bepaalde manifestaties van deze

ervaringen staan noodzakelijk in contact en soms in dialoog, maar er is huiver voor duister syncretisme enzovoort. Zo ontstaat de noodzaak tot heldere formuleringen en onderscheidingen van de begrippen als mystiek, spiritualiteit, religie, sacraliteit, godsdienst. (p.35). Het is duidelijk dat er daartussen intensief grensverkeer is. Apostel worstelt dan ook met deze zeer controversiële problematiek van grensoverschrijding als hij religiositeit en atheïsme wil verbinden. Hij wil deze uitklaren door de fundamentele kern te vinden in de onderscheiden vormen van religieuze, mystieke en spirituele ervaringen. Hij put deze uit zeer diverse getuigenissen van en reflecties over deze ervaringen. Dit empirisch onderzoek is noodzakelijk en gerechtvaardigd.

De vraag 'Moet God als noodzakelijk gedacht worden?' wordt uiteraard negatief beantwoord. De auteur vindt de argumenten zowel in de westerse als in de oosterse cultuur, zowel in de religieuze als in de spirituele en mystieke traditie, in de praktijken als gebed en meditatietechnieken. In de vergelijkingen gaat Apostel de radicale verschillen niet uit de weg en positioneert telkens uitdrukkelijk het a-theïsme en kan alleen in de erkenning van pluralisme van wereldbeelden de formele kern van de religieus-spirituele ervaring onderkennen. De vraag kan dan luiden: hoe de *totaliteit* te denken en te ervaren? Ontdaan van de specifieke inhouden kan die transpositie doorgevoerd worden. Apostel doorloopt een kaleidoscoop van mogelijkheden en geeft hier blijk van zijn veelzijdige eruditie. De totaliteit wordt bijvoorbeeld de kosmos, de natuur, de geschiedenis van de mens, de mensheid. Apostel onderzoekt via allerhande geschriften de verschillen en onderlinge verwantschappen: bijvoorbeeld de natuurmystiek van Jefferies en de Tao, Whitmans' intuïtieve eenheidservaring met alle mensen en het universele mededogen van Sakhyamuni.

Moeiteloos zijn ook teksten te vinden die het Onuitdrukbare en het Niets, de Leegte, de Stilte, het Zwijgen (van God) 'uitspreken'. Grote christelijke theïstische mystici als Eckhardt en Johannes van het Kruis getuigen van de grondervaring van het 'Niets', dat Alles is, verwant met Pseudo-Dyonisius; de Stilte van God in de joodse teksten, het Niets en Niemand in de gedichten van Celan en Pessoa, de inhoudsloze 'vrije' meditatie van Zen, kunnen leiden tot schouwen, tot gebed en tot poëzie. Bij Krishnamurti vindt hij een anti-autoritaire (zonder methode noch weg, noch meester) aandacht voor het 'zuivere' waarnemen.

Natuurlijk kan er niet voorbijgegaan worden aan de grote godsdienstdenkers (zoals Barth en Bultmann). Kierkegaard als eminent en diep religieus en christelijk denker wordt althans in de lezing van Wahl (*Etudes Kierkegaardiennes*) als ten diepste (verborgen) verwant beschouwd met de filosoof met de hamer, Nietzsche. Apostel is zich ervan bewust dat Kierkegaard ontdaan wordt van de typische christelijke schuldproblematiek. We kunnen ons bij de talrijke transposities afvragen of de theorie- en inhoudgebondenheid niet wezenlijker is dan Apostel suggereert.

De ontmoeting met het goddelijke, het kosmische, het transcendente, het immanente, bijna schreef ik het mysterie, een woord dat angstvallig vermeden wordt, het absoluut concrete, kan innerlijke extase en ervaring van eenheid en harmonie teweegbrengen. Maar de ontmoet-

ting is en moet altijd een relatie aangaan met de Werkelijkheid, dus ook met oog voor de tragiek, de gebrokenheid, de eenzaamheid, de wanhoop en de hoop (Bloch).

Vanuit de zeer verschillende invalshoeken probeert Apostel te ordenen, te classificeren, te systematiseren om als het ware het hele veld van het onderwerp te overzien en een coherent beeld te krijgen zonder de nuances en de eventuele vervalsingen uit het oog te verliezen. Op deze tocht zoekt hij naar kwaliteitscriteria.

Voor alles is spiritualiteit een praktijk, een handeling die nooit een vrijblijvende keuze veronderstelt. De 'eigen' meditatie-oefeningen (tweede deel) blijven hoe individueel ook aansluiting zoeken met de wereld en mogen niet opgesloten worden in een zelfgenoegzaam al dan niet hedonistisch beleven. Tekst vier is in dit opzicht programmatisch en plaatst de gehele problematiek in een maatschappelijke context. Apostel meent dat een basis kan gelegd worden van nieuwe spiritualiteit die in deze pluriforme en open wereld een noodzakelijke dynamiek heeft. Hier toont hij zich merkwaardig optimistisch en is zijn pleidooi voor een nieuwe spiritualiteit tegelijk een soort ode aan het leven met een diep respect voor de werkelijkheid, ook het tragische en het zinloze (als voorwaarde voor het creëren van het zinvolle), voor het doorleven van alle facetten met open ogen voor het problematische in ons denken. De auteur meent dat de spirituele dimensie ook collectief een verankering moet hebben of krijgen. Dit lijkt vooral mogelijk in het ritueel. Zo een denken creëert vooral vragen en geeft weinig antwoorden.

*

Er rijzen veel problemen. Hoe is een zinvol ritueel leven mogelijk zonder de traditie, die uitgehold lijkt? (De kerk is voor Apostel vooral een verwerpelijk machtsinstituut.) Kan je dit levensvatbaar scheppen? Ik twijfel hieraan. Veeleer lijkt het me een heroïsche poging om het 'Niets' te boven te komen. Was en is de vrijmetselaarsloge ook niet een pseudo-kerk en rituelen een alternatief? Is de loge voor Leo Apostel te gesloten gebleken? Hoe omgaan met de existentiële belangrijke momenten als geboorte, ouderdom, huwelijk en dood, deze 'rites de passages'? (p. 65). Er wordt toch teveel voorbijgegaan aan de structurerende functie van de rituelen. Apostel werkt dit, zich wellicht bewust van de moeilijkheden deze problematiek, niet verder uit.

Het onderzoek is gebouwd rond overgeleverde teksten en secundaire literatuur. We kunnen ons vragen stellen over de interpretatieve ingrepen van vertalingen en studie bijvoorbeeld in verband met de oosterse 'religies'.

Ook lijkt me de innerlijkheid van de beleving bij Apostel belangrijker dan het sociale aspect, vandaar de grote aandacht voor de mystiek. Hij blijft tenslotte een *Einzelgänger*. Het ontbrekende woord is *Mysterie*. Dit woord is voor Apostel wellicht onaanvaardbaar. Steeds poogt hij gepassioneerd *greep* te krijgen in het volle besef van de aporieën, paradoxen, onopgeloste vraagstukken en risico van de vergissing. Hieruit blijkt een intellectuele bescheidenheid. Tegelijk wil hij een ambitieus project scheppen, een 'Novum' dat slechts een begin is en een eigen dynamiek moet ontwikkelen. Gedreven richt zijn levendige geest zich op de pro-

metheïsche taak de gehele problematiek te overzien die hem nu precies tot intellectuele paradoxen leidt. In de formulering van die strijd en worsteling is Apostel op zijn best.

Dit boek bevat hoe dan ook een aanzet, waarin gelovigen en ongelovigen wezenlijk kunnen communiceren omdat ervaringen kunnen meegeedeeld worden en als 'object' kunnen onderzocht worden. Het werkelijkheidsbewustzijn is trouwens een zijnsbewustzijn dat zowel emotief als intellectueel moet benaderd worden: een 'work in progress'. Of om het met woorden van Apostel te zeggen: "De meditatief-mystische religies van Indië, de analytische rationaliteit van Griekenland en de historisch-politieke religiositeit van Israël zijn in wederzijdse verbinding samen noodzakelijk. Geen van de drie componenten kan gemist worden. Athene, Beneres en Jeruzalem." (p. 195)

Met deze intentie kan Apostel de 'vier boeddhistische beloften...' tot de zijne verklaren: "De levende wezens zijn talloos - ik beloof ze allen te verlossen. De passies vallen onophoudelijk aan - ik beloof ze allen te overwinnen. De leer is ondoorgrondelijk - ik beloof ze volledig te verstaan. De weg van de verlichte is eindeloos - ik beloof hem tot het einde toe te gaan."(p. 202).

Agnes CLAEYS

CULTUURGESCHIEDENIS

Sabine Alexander, *De negentiende eeuw, Een betwiste erfenis*, Kapellen, Pelckmans, Kampen, Kok Agora, 1998, ISBN 90 289 2587 2

"We dragen de 19de eeuw een kwaad hart toe. Dat heeft eerst en vooral te maken met haar imago van rampenverwekker, met de erfenis van de industrialisatie en imperialisme waarop wij nu de zware successiebelasting moeten betalen. Het heeft ook te maken met de banaliteit die zich als een miezige mist over de westerse beschaving legde." (p. 123). En: "Het was een tijd die bol stond van veranderingen en vernieuwing. Europa knetterde en vonkte onder het vuur en de hamers van de industrie en ijde voort in de roes van snelheid en beweging." (p. 9).

In de beide citaten zit het spanningsveld waarin Sabine Alexander een panoramische wandeling door de negentiende eeuw maakt. Zorgvuldig componeert zij een 'kubistisch' schilderij van de eeuw, waarvan wij de erfgenen zijn. Vanuit verschillende perspectieven *herbeleven* we een tijd zoals Huizinga zich bij cultuurgeschiedschrijving voorstelde. De adem van de tijd die we doorheen de literatuur, de filosofie, de kunst, de architectuur, de mode en de 'life-style' (een anachronistisch woord), gewaarworden, is een verhaal van perspectie, van